

Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України

ХРИСТУК ОКСАНА ЛЕОНІДІВНА

УДК 159.922.73:37.015.3

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УСТАНОВКИ
УЧНІВ МОЛОДШОГО ТА РАННЬОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ
НА ВЖИВАННЯ АЛКОГОЛЮ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті психології ім. Г.С. Костюка АПН України, лабораторія психології навчання.

Науковий керівник: академік АПН України, доктор психологічних наук, професор **Максименко Сергій Дмитрович**, Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, директор

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Максимова Наталія Юріївна**, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра соціальної роботи, професор

кандидат психологічних наук, доцент **Жигайло Наталія Ігорівна**, Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра менеджменту, доцент

Захист відбудеться 10 червня 2009 року об 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології ім. Г.С. Костюка АПН України за адресою: 01033, м.Київ-33, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України.

Автореферат розіслано 8 травня 2009 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.Л. Зливков

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Соціально-психологічні, медичні, економічні наслідки зловживання алкоголем молоддю, що закономірно призводить до незворотніх змін психіки та деградації особистості, перетворилися у гостру проблему сучасного суспільства. З кожним роком відбувається все більше омолодження алкоголізації і поширення цього явища в дитячо-підлітковому середовищі. Цьому сприяє і реклама в засобах масової інформації, і достатньо терпиме відношення суспільства щодо вживання дітьми і підлітками слабоалкогольних напоїв. Вироблення певної установки на вживання алкоголю серед цієї вікової категорії є надзвичайно потужним чинником подальшого формування адиктивної поведінки у майбутньому. Зростання жіночого алкоголізму у суспільстві вимагає розгляду статевих відмінностей установки на вживання алкоголю у дитячо-підлітковому середовищі.

Проблемою адиктивної поведінки займалися багато як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, зокрема в галузі медицини (В.С. Бітенський, О.Г. Годлевський, Н.В. Дмитрієва, П.Ю. Дупленко, Ц.П. Короленко, А.Е. Личко, І.В. Лінський, І.Н. П'ятницька, О.С. Чабан, П.Д. Шабанов та ін.), педагогіки (В.М. Оржеховська), психології (І.А. Белінська, Б.С. Братусь, Н.П. Бурмака, В.Я. Гіндкін, Н.Є. Завацька, В.Ю. Зав'ялов, О.Є. Івашко, Т.В. Кириченко, Н.С. Курек, Б.А. Леко, І.П. Лисенко, Н.Ю. Максимова, Е.С. Меньшикова, М.Н. Овчиннікова, О.В. Савчук, Т.В. Теміров, Б.М. Ткач, С.В. Цицарєв, О.Т. Чередниченко та ін.).

Проблема установки особистості на вживання алкоголю була предметом дослідження лише у обмеженій кількості праць (В.В. Гульден, Б.А. Леко, Т.І. Петракова, О.Л. Романова). Зокрема, вивчено особливості формування алкогольної установки молоді залежно від індивідуально-типологічних властивостей особистості (Б.А. Леко). Проте, практично не досліджена вікова динаміка та зв'язок між рисами особистості і різними компонентами установки на вживання алкоголю; поза увагою залишається вплив ситуації алкоголізації (первинне залучення, групове і одноосібне вживання алкоголю), гостро відчувається дефіцит психодіагностичного інструментарію, спрямованого на аналіз соціально-психологічних чинників вживання алкоголю учнями молодшого та раннього підліткового віку.

Недостатня розробленість проблеми, її очевидна теоретична і практична значимість зумовила вибір теми даного дисертаційного дослідження: “Психологічні особливості установки учнів молодшого та раннього підліткового віку на вживання алкоголю”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження входить до комплексної теми лабораторії психології навчання Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України: “Психологічне забезпечення розвитку особистості в системі безперервної освіти”, (номер держреєстрації 0100U000660).

Тема затверджена на Вченій Раді Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України (протокол № 1 від 31.01.2000 року) та погоджена з бюро Ради з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 3 від 25.03.2008 року).

Об'єкт дослідження: установка особистості на вживання алкоголю.

Предмет дослідження: вікова динаміка установки учнів молодшого та раннього підліткового віку на вживання алкоголю.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні принципів роботи із встановлення психологічних закономірностей попередження вживання алкоголю відповідно до вікових та особистісних властивостей учнів.

Гіпотеза дослідження:

Існують типи особистості дітей, схильних до різних форм вживання алкоголю, що детерміновані певними аспектами установки на вживання алкоголю: а) установкою, що зумовлена впливом оточуючих; б) установкою на позитивні емоції від вживання алкоголю.

Відповідно до предмету, мети та гіпотези визначено такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз зарубіжних і вітчизняних підходів до проблеми установки на вживання алкоголю.
2. З'ясувати наявність зв'язку між властивостями особистості учнів молодшого та раннього підліткового віку та установкою на алкоголізацію.
3. Проаналізувати статеві відмінності властивостей особистості і установки учнів молодшого та раннього підліткового віку на вживання алкоголю.
4. Встановити взаємозв'язки властивостей особистості і складових установки на вживання алкоголю в різних ситуаціях алкоголізації і розробити концептуальні підходи до соціально-психологічної профілактики і психокорекції.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становили концептуальні положення і принципи психології: принцип системного підходу до розуміння особистості (Б.Г. Ананьєв, Л.Ф. Бурлачук, Г.С. Костюк та ін.); концепції становлення та розвитку психіки особистості в онтогенезі (Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, С.Д. Максименко та ін.); теорія навчання і виховання як освоєння і передавання соціокультурного досвіду (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко); психологічні особливості та закономірності розвитку особистості учнів молодшого шкільного та підліткового віку (Л.С. Виготський, М.В. Савчин, Ю.М. Швалб та ін.); теорія установки (Ш.А. Надірашвілі, Д.Н. Узнадзе); основні положення щодо чинників ризику

вживання алкоголю учнями молодшого та раннього підліткового віку (Е.Є. Бехтель, А.Е. Личко, Н.Ю. Максимова).

Для розв'язання поставлених завдань був використаний комплекс **методів** дослідження: *теоретичні*: аналіз, систематизація, узагальнення, класифікація; *емпіричні*: спостереження, анкетування, бесіда, тести; метод експертних оцінок, а також методи статистичного оброблення даних (кореляційний аналіз, t-критерій Стьюдента на базі пакету статистичних програм Statistica 6.0).

Організація і експериментальна база дослідження:

Дослідження здійснювалось на базі загальноосвітньої школи № 8 м. Стрия Львівської області та загальноосвітніх шкіл № 8, № 9, № 28 м. Львова. Загальна кількість досліджуваних становила 113 учнів других, третіх і п'ятих класів (вік - 8-9 років, 11-12 років). З них 45 - молодших школярів, 43 - підлітки, а також 25 - молодших школярів і учнів раннього підліткового віку - із сімей, де є проблема зловживання алкоголю.

На першому етапі (2000-2001 рр.) було вивчено теоретичні та практичні аспекти адиктивної поведінки особистості, визначено провідні ідеї та розроблено програму дослідження.

На другому етапі (2002-2006 рр.) було вивчено психологічні особливості установки учнів молодшого та раннього підліткового віку на вживання алкоголю та зв'язок з її компонентами. За допомогою психодіагностичних методик були встановлені типи особистості, що підвищують ризик алкоголізації у учнів молодшого та раннього підліткового віку.

На третьому етапі (2007-2008 рр.) сформульовано висновки, накреслено шляхи практичного впровадження отриманих результатів.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає у виявленні та обґрунтуванні особливостей установки на вживання алкоголю учнів молодшого та раннього підліткового віку. Вперше виокремлені такі складові установки : 1) поведінкова готовність до вживання (спроби, що відбулися, і передбачуване в майбутньому вживання алкоголю); 2) установка, що зумовлена впливом оточуючих; 3) установка на позитивні емоції від вживання алкоголю.

Вперше визначені типи особистості, що детермінують готовність до вживання алкоголю; зокрема, учні з вираженою домінантністю в спілкуванні, низьким самоконтролем поведінки і схильністю до ризику мають позитивні установки на вживання алкоголю в ситуаціях первинного залучення; учні з високим рівнем тривожності мають прогноз адиктивної поведінки.

Уточнені причини вживання алкоголю у дітей із сімей, де є проблема зловживання алкоголем: це особистісні властивості та специфіка впливу оточення на формування установки.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що отримані в ньому дані про взаємозв'язок властивостей особистості і установки на вживання алкоголю

дозволило вирішити практичні завдання діагностування учнів молодшого та раннього підліткового віку групи ризику алкоголізації, а також здійснювати особистісно-орієнтований підхід в процесі профілактики різних форм вживання алкоголю.

Надійність і вірогідність одержаних результатів забезпечені різнобічним теоретичним аналізом досліджуваної проблеми, відповідними і надійними методами дослідження, репрезентативністю вибірки, системною організацією дослідження, поєднанням якісного і кількісного аналізу отриманих даних.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Головні результати дослідження доповідалися на I Польсько-українській конференції “Психологія Львівсько-Варшавська: Вчора - Сьогодні - Завтра” (Варшава, 2000); на круглому столі Львівського державного університету внутрішніх справ “Психологічні проблеми соціальної адаптації та правової реабілітації громадян” (Львів, 2007); на міжнародній науково-практичній конференції “Психологічні аспекти національної безпеки” (Львів, 2007); на міжнародній науково-практичній конференції “Психологічні аспекти національної безпеки” (Львів, 2008); на міжнародній науково-практичній конференції “Професійна психологія: реалії та перспективи розвитку” (Луцьк, 2008), а також на засіданнях лабораторії психології навчання Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України.

Результати дослідження впроваджені в практику роботи Львівського обласного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (довідка № 443 від 06.06. 2008 р.).

Отримані в дослідженні результати використані при розробці спецкурсу «Профілактика і корекція девіантної поведінки особистості» для студентів Львівського державного університету внутрішніх справ.

Зміст та результати відображено у 12 публікаціях, з них 7 у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 236 найменувань (обсягом 22 сторінки) та додатків (обсягом 6 сторінок). Основний зміст дисертації викладено на 162 сторінках. Робота містить 31 таблицю (обсягом 35 сторінок).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтована актуальність проблеми, визначені об'єкт, предмет, мета дослідження, гіпотеза, визначена методологічна основа дослідження, вказані використані методики і методичні прийоми, висвітлені наукова новизна, теоретичне і практичне значення дослідження, подано дані про апробацію роботи та її впровадження в практику.

У першому розділі “Установка особистості на вживання алкоголю як предмет психолого-педагогічного аналізу” подаються результати аналізу психологічної та педагогічної літератури з досліджуваної проблеми.

У роботі проаналізовано основні підходи до поняття адиктивної поведінки особистості у зарубіжній і вітчизняній психології. Зокрема, психодинамічний напрямок розглядає алкоголізацію як захисну і адаптивну функцію особистості (Д. Меннінгер). Екзистенційно-гуманістичні теорії алкоголізації наголошують на тому, що якщо через низку обставин нормальна самоактуалізація через любов, творчість і духовність унеможлиблюється, вона може бути підмінена самовираженням через девіантну, зокрема залежну поведінку (А. Маслоу). Залежна поведінка може бути зумовлена розвинутим в нашу епоху культом споживача (Е. Фром). Згідно соціально-когнітивної теорії особистості, вживання алкоголю і інших психоактивних речовин може існувати в свідомості як зразок для наслідування, як пасивно засвоєна модель на основі соціального наuczіння або як безпосереднє автоматичне наслідування іншим (А. Бандура). В теоріях особистісних властивостей (Р. Кеттел) виділені фактори, що мають безпосереднє відношення до особистісної патології. Наприклад, ступінь самоконтролю або загальна здатність до саморегуляції (фактор Q3 за Р. Кеттелом) має відношення до алкоголізації (В.Д. Москаленко).

На думку провідних фахівців вітчизняної психології (Н.В. Дмитрієва, Ц.П. Короленко, Н.С. Курек, І.П. Лисенко, Н.Ю. Максимова, В.Д. Менделевич та ін.) феномен адиктивної поведінки людини потрібно розглядати не в контексті патологічної залежності, а як прагнення особистості відчувати зміну стану свідомості за допомогою психоактивних речовин або інших засобів і цьому сприяють біологічні, соціальні та психологічні чинники (Н.С. Курек, І.П. Лисенко, Н.Ю. Максимова).

У вітчизняній психології проблема адиктивної поведінки особистості досліджувалася у працях Н.М. Апетик, Н.П. Бурмаки, О.В. Двіжони, Н.Є. Завацької, Н.Ю. Максимової, Б.А. Лєко, І.П. Лисенко, Н.М. Панасенко, О.В. Савчук, Б.М. Ткач, О.М. Чередниченко та ін.

Встановлено, що головними факторами виникнення у неповнолітніх потреби у вживанні психотропних речовин є такі: вікові особливості, несприятлива мікросоціальна ситуація розвитку, порушення у функціонуванні вищої нервової діяльності. Схильність до алкоголю найчастіше виникає на фоні відхилень у психічному розвитку дитини (психопатії, акцентуації характеру, мінімальна дисфункція мозку) або в разі наявності негативної соціальної ситуації розвитку, помилок батьків у вихованні дітей, особливо небезпечним є наявність алкогольного оточення, а також спадковість передумов алкоголізму. Таким чином, схильність до алкоголю розглядається як своєрідне функціональне новоутворення особистості, яке поступово формуючись, може значний час перебувати у прихованому стані, але при певних умовах виявляється (Н.Ю. Максимова).

Сучасні погляди зарубіжних і вітчизняних психологів щодо основних властивостей

особистості учнів молодшого шкільного та раннього підліткового віку полягають у наступному.

Провідною діяльністю молодшого школяра є навчальна діяльність, а основні новоутворення віку – це розвиток довільності і формування словесно-логічного мислення. Молодший шкільний вік є періодом інтенсивного розвитку і якісного перетворення пізнавальних процесів: вони починають набувати опосередкованого характеру і стають усвідомленими і довільними. У цей період якісно змінюється здатність до довільної регуляції поведінки. Як зазначає Л. С. Виготський, втрата дитячої непосредності, що відбувається в цьому віці, характеризує новий рівень розвитку мотиваційно-потребнісної сфери, що дозволяє дитині діяти не безпосередньо, а керуватися свідомими цілями, соціально виробленими нормами, правилами і способами поведінки. Наприкінці молодшого шкільного віку починає складатися новий тип відносин з навколишніми людьми. Безумовний авторитет дорослого поступово втрачається, все більше значення для дитини починають набувати однолітки, зростає роль дитячого співтовариства.

Відомо, що дітям, які виховувались в сім'ях, де зловживають алкоголем властиві проблеми в емоційній сфері, такі, як агресивність, емоційна розгальмованість і тривожність, вже у молодшому шкільному віці. Тривожність переживається дітьми як відчуття психологічного дискомфорту, зниження настрою, неспокою. Тривале перебування в такому стані і неможливість справитися з ним самотійно, закономірно може призвести до пошуку альтернативних форм регуляції стану - зокрема, до формування установки на зміну емоційного стану за допомогою алкоголю.

Молодшому підлітку є властива виражена емоційна нестійкість, конфліктність і агресивність, сором'язливість і максималізм, схильність до ризику, самовипробувань (Л.С. Виготський, В.М. Поліщук, М.В. Савчин).

Становлення і розвиток особистості у молодшому шкільному віці охоплює такі фази, як адаптація (приспосовування до нових соціальних умов), індивідуалізація (вияв своїх індивідуальних можливостей і особливостей) та інтеграція (включення в групу ровесників). Фактором розвитку особистості молодшого школяра є не стільки навчальна діяльність, скільки ставлення дорослих до успішності, дисциплінованості, старанності дитини. Отже, вступ дитини до школи, перехід від сімейного виховання до системи шкільного навчання і виховання є важливим і складним процесом, який супроводжується суттєвими змінами в її житті та розвитку. В процесі навчальної діяльності розвиваються основні психологічні новоутворення молодшого шкільного віку: довільність психічних процесів, внутрішній план дій, уміння організовувати навчальну діяльність, рефлексія (М.В. Савчин).

У молодшому шкільному віці значно розширюється сфера соціальних контактів дитини, що неминуче впливає на її первинну Я-концепцію – сукупність настанов щодо себе.

Школа сприяє самостійності учня, його емансипації від впливу батьків, надає йому широкі можливості для вивчення навколишнього (фізичного і соціального світу). Діти із сімей, де існує проблема зловживання алкоголем, як правило погано вчаться. Відомо, що успішність навчання школярів та їхні уявлення про себе взаємопов'язані. Успіхи в навчанні сприяють розвитку самооцінки молодшого школяра, а самооцінка впливає на рівень успішності через механізми очікувань, домагань, мотивації та впевненості у своїх силах.

Розвиток емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе, результатом якого є певна самооцінка, відбувається через відображення нею реальних зв'язків з навколишнім світом, які існують лише завдяки активності особистості. При цьому важливо врахувати, що самооцінка як структурний компонент Я-образу дитини, певний ступінь її емоційно-ціннісного ставлення до себе є постійно діючим мотиваційним фактором у процесі життєдіяльності особистості. Тому, спрямовуючи активність учня, надаючи їй соціальної значущості, можна впливати не тільки на сферу його свідомості, а досягти гармонізації розвитку підростаючої особистості загалом (Л.С. Виготський, Н.І. Жигайло, М.В. Савчин).

Згідно Л.С.Виготського, фантазії молодших підлітків виконують значущу регуляторну функцію, приносять заспокоєння, знімають напруженість і усувають внутрішній конфлікт. Вживання психоактивних речовин може ставати способом задоволення найрізноманітніших фантазій, за якими стоїть незадоволеність потреб і бажань в реальному житті.

У розділі проаналізовані особистісні детермінанти узалежнення від алкоголю у віковому контексті (Ц.П. Короленко, Н.С. Курек, В.Д. Менделевич, В.Д. Москаленко та ін.).

Показано, що психічний інфантизм, який часто притаманний дітям із сімей, які зловживають алкоголем, зумовлює бідність поведінкового репертуару, обмеження навичок соціальних контактів, що часто призводить до утруднень психічної адаптації, одним з проявів якої і є рання алкоголізація (Б.М. Гузіков, Е.Г. Ейдемільер, І.А. Агеєва).

Відзначено, що ризик виникнення алкоголізму істотний при наступних властивостях особистості і поведінки підлітків: несформованість «я» із слабкістю внутрішнього контролю, зовнішньою імпульсивністю поведінки; низький поріг емоційного реагування з внутрішньою напругою, тривогою, полегшеним включенням конфліктних психологічних переживань (С.А. Кулаков).

Також висвітлено психологічну функцію установки у генезі адиктивної поведінки учнів молодшого та раннього підліткового віку (О.Г. Асмолов, Ш.А. Надірашвілі, В.Г. Норакідзе, Д.Н. Узнадзе). Психологічна енциклопедія подає визначення установки як готовності суб'єкта до прояву певної активності, що забезпечує стійкий цілеспрямований характер діяльності, спрямованої на задоволення тієї чи іншої потреби. Загальнопсихологічну теорію установки розробив Д.Н. Узнадзе, який встановив наявність у людини загальнопсихологічної готовності до

реалізації значущої у певний момент потреби і розкрив закономірності її закріплення при повторенні ситуацій, що дають змогу задовольнити цю потребу. Соціальна установка (атитюд) включає емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти (Г.М. Андрєєва). Когнітивний компонент включає думки оцінного характеру, думки про об'єкти. На основі цих думок об'єктам приписуються якості корисності-шкідливості, бажаності-небажаності і т.д. Когнітивний компонент спирається на процес встановлення пізнавальних відносин, зіставлення і порівняння ознак об'єкту з метою людини, виражається в переконанні або думці. Емоційний компонент включає відчуття щодо об'єкту: задоволення - незадоволення; симпатія - антипатія і т.д. Поведінковий компонент виражає потенційну готовність особистості реалізувати певну поведінку по відношенню до об'єкту (Г.М. Андрєєва).

У сучасних психологічних і наркологічних дослідженнях поняття установки на вживання психоактивних речовин почали використовувати порівняно недавно, переважно з метою аналізу і прогнозу поведінки (Е.С. Бехтель, В.В. Гульдман, Н.С. Курек, Б.А. Леко, В.А. Мухамедов, Т.І. Петракова, О.Л. Романова).

Таким чином, здійснений у розділі аналіз психологічної, педагогічної та методичної літератури засвідчив, що проблема вивчення психологічних особливостей установки учнів молодшого та раннього підліткового віку на вживання алкоголю залишається недостатньо розробленою.

У другому розділі *«Зв'язок вікових і статевих особливостей учнів зі схильністю до вживання алкоголю»* було подано характеристику вибірки, подано схему дослідження, описано методи дослідження, характеристику вікових і статевих особливостей учнів.

У дослідженні застосовувався:

- багатофакторний особистісний опитувальник Р. Кеттела, варіант СРQ для дітей 8-12 років (Л.А. Головей, Е.Ф. Рибалко), який призначений для діагностики властивостей особистості дітей молодшого шкільного та молодшого підліткового віку. Опитувальник СРQ включає 12 факторів, що дозволяють виявляти індивідуальні відмінності дитини, і сконструйований таким чином, щоб питання були зрозумілі як молодшим школярам, так і учням більш старшого віку (12 років);
- опитувальник рівня шкільної тривожності Філіпса (Л.А. Головей, Е.Ф. Рибалко) мета якого полягає у вивченні рівня і особливостей тривожності, пов'язаної зі школою у учнів молодшого шкільного і раннього підліткового віку, тобто особистісної тривожності школяра;
- методика дослідження установки на шкідливість (нешкідливість) алкоголю і поведінкову готовність до вживання (методика О. Г. Макеевої), яка спрямована на дослідження таких аспектів установки на вживання алкоголю як сформованість загальних уявлень про алкогольні напої, їх шкідливість (нешкідливість), а також спроби, що відбулися, і передбачуване вживання алкоголю в майбутньому;

- методика дослідження установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю (методика О. Г. Макеевої);
- методика дослідження установки на позитивні емоції від вживання алкоголю (методика емоційних очікувань Н.С. Курека).

Шляхом експертних оцінок була встановлена група дітей молодшого шкільного віку та раннього підліткового віку, які виховувалися в сім'ях, де є проблема зловживання алкоголем. Експертами були вчителі із шкіл, де навчалися ці діти (враховувалася думка не менше трьох вчителів школи).

Отже, експериментальну групу становили діти із сімей, де є проблема зловживання алкоголем, а контрольну групу – діти із звичайних сімей.

Виявлено, що у дітей із експериментальної групи, і у хлопчиків, і у дівчаток дані, отримані за допомогою «Опитувальника шкільної тривожності» (Філіпса), вказують на підвищення рівня тривожності за фактором «Страх ситуації перевірки знань» і «Страх невідповідності очікуванням оточуючих». У хлопчиків решта показників розташовується в межах норми, у дівчаток має місце підвищення рівня шкільної тривожності за тестом в цілому, зокрема за чинниками «Загальна шкільна тривожність» і «Страх самовираження».

У віці 11-12 років і у хлопчиків, і у дівчаток з експериментальної групи дані, отримані за допомогою «Опитувальника шкільної тривожності» (Філіпса), показують підвищення рівня тривожності за факторами «Страх самовираження», «Страх ситуації перевірки знань» і «Страхи і проблеми у відносинах з вчителями». У хлопчиків проявляється також підвищення рівня тривожності за фактором «Страх невідповідності очікуванням оточуючих», решта показників лежать в межах норми. У дівчаток спостерігається підвищення рівня тривожності за тестом в цілому і за фактором «Загальна шкільна тривожність». Дорослішання носить неоднозначний і суперечливий характер: зростання сили і зрілості «над-я» поєднується з емоційною нестійкістю і слабкістю «я».

У дівчаток обох вікових груп (у експериментальній і контрольній групі) порівняно з хлопчиками, має місце вищий рівень гіпотимії (фактор О за тестом Кеттела; рівень значущості у віці 8-9 років, при $p < 0,05$; у віці 11-12 років (відмінності виявляються на рівні тенденції), а також вищий рівень шкільної тривожності за тестом Філіпса, (відмінності на рівні тенденції (при $p < 0,10$). Хлопчикам обох вікових груп (у експериментальній і контрольній групі) порівняно з дівчатками, притаманна велика безпечність, життєрадісність, імпульсивність, легковажність (фактор F в тесті Кеттелла). Рівень значущості відмінностей для 8-9 років – при $p < 0,025$; у віці 11-12 років при $p < 0,001$.

Отже, суттєвих вікових і статевих особливостей, що пов'язані зі схильністю до вживання алкоголю не встановлено. Спостерігається тенденція до зникнення відмінностей в залученні до

вживання алкоголю між хлопчиками і дівчатками.

У третьому розділі «Зв'язок між властивостями особистості учнів молодшого і раннього підліткового віку та установкою на алкоголізацію» поданий опис та аналіз результатів дослідження психологічних чинників ризику алкоголізації: властивостей особистості учнів молодшого та раннього підліткового віку у взаємозв'язку з їх установками на вживання алкоголю.

Встановлено, що у віці 8-9 і 11-12 років, і у хлопчиків, і у дівчаток дані, отримані за допомогою опитувальника Р. Кеттела, в цілому узгоджуються з існуючими нормативними даними, отриманими при обстеженні дітей аналогічного віку. У дівчаток і хлопчиків 8-9 років із сімей, де є проблеми зловживання алкоголем (експериментальна група), можна відзначити, порівняно з нормативами підвищені показники за фактором О (гіпотимія - гіпертимія), у хлопчиків – за фактором Е (домінантність - конформність). У хлопчиків 11-12 років фіксується підвищення показника за фактором D (неспокій - врівноваженість) і О (гіпотимія - гіпертимія), у дівчаток — також за фактором О.

У досліджуваних 11-12 років, порівняно з дітьми 8-9 років, має місце вищий рівень сили «над-я» (фактор G в тесті Кеттела), що пов'язано із закономірним розвитком вольових процесів ростом самосвідомості. В цій групі спостерігається вищий рівень збудливості, неспокою, демонстративності (фактор D в тесті Кеттела), що може пояснюватися вступом дітей до негативної фази підліткового віку (передпідлітковий, ранній підлітковий вік). Рівень значущості відмінностей у хлопчиків - $p < 0,005$; у дівчаток відмінності виявляються на рівні тенденції. Також у досліджуваних 11-12 років, порівняно з дітьми 8-9 років, проявляється нижчий рівень сили «я» (менша здатність контролювати емоційні імпульси, емоційна нестійкість; фактор С в тесті Кеттела), відмінності на рівні тенденції.

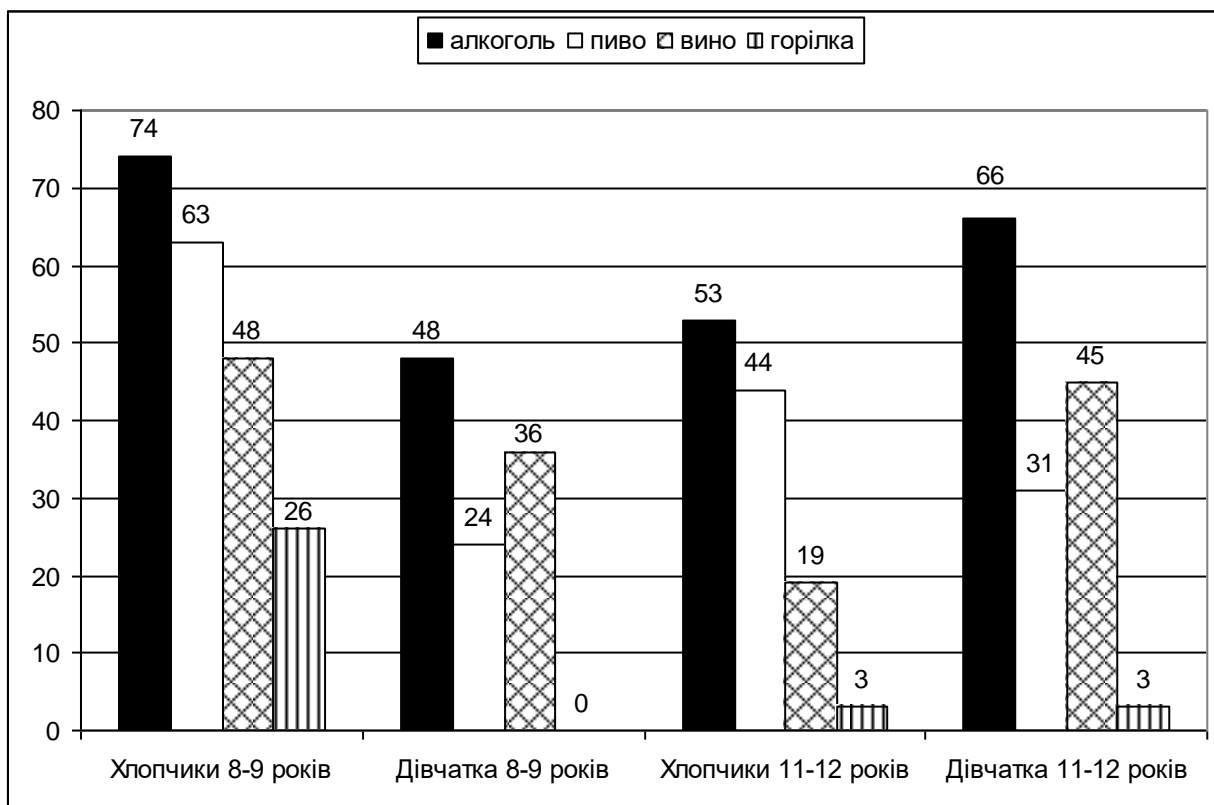

Рис.1. Передбачуване вживання алкоголю в майбутньому в учнів 8-9 і 11-12 років

За даними дослідження в обох групах, мали спроби вживання алкоголю близько половини хлопчиків 8-9 років і близько половини дівчаток 11-12 років. Незалежно від статі і віку досліджувані двох груп найшкідливішими для здоров'я людини алкогольними напоями вважають горілку (95,5 %) і пиво (91,8 %), найменш шкідливим - вино (76,7 %). Відмінностей між ними не зафіксовано (рис.1, рис.2) .

Не дивлячись на те, що діти в обох групах мають реальні уявлення про шкідливість алкоголю, дослідження їх поведінкової готовності до вживання, а зокрема, передбачуваного уявлення про вживання алкоголю в майбутньому (рис.1) і спроб вживання алкоголю, що відбулися (рис.2) є суттєво відмінними. Це можна обґрунтувати суперечливим відношенням до алкоголю в суспільстві загалом (з одного боку - соціальна реклама і пропаганда алкоголю, а з іншого – його ж критика).

Отже, найменш шкідливим напоем у всіх обстежених групах досліджувані вважають вино. Ймовірно, це пов'язано з тим, що вино здебільшого є «святковим» напоем, порівняно з пивом і горілкою, може викликати асоціації із святковим столом і веселістю, унаслідок чого вони надають йому ознаки нешкідливості.

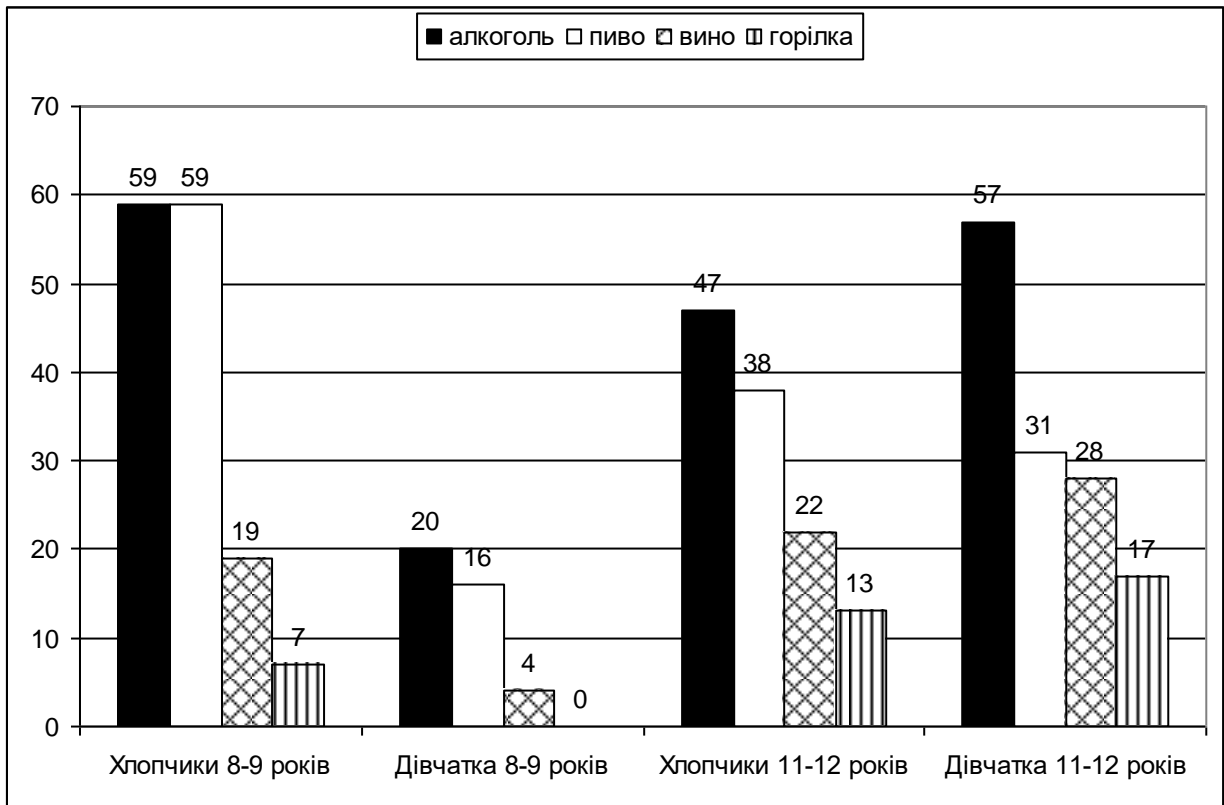

Рис.2. Спроби вживання алкоголю, що відбулися у учнів 8-9 і 11-12 років

В цілому для дітей обох груп характерна суперечливість і недиференційованість уявлень про шкідливість алкоголю. Уявлення про шкідливість алкогольних напоїв неконкретні, поєднуються із спробами вживання алкоголю, що відбулися, і передбачуваним вживанням алкоголю в майбутньому. Це підтверджує тезу про те, що такі розмиті, загальні установки і очікування носять абстрактний, відчужений від «я» характер і не відповідають реальній поведінці.

Таким чином, уявлення досліджуваних про шкідливість алкоголю не можуть виконувати в молодшому шкільному і молодшому підлітковому віці функцію надійного засобу запобігання ранньому залученню до алкоголізації.

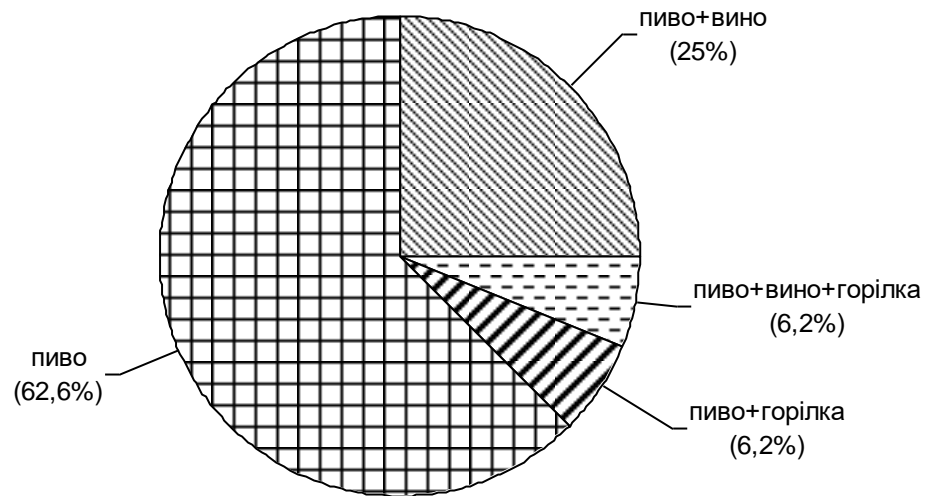

Рис. 3. Структура спроб вживання алкоголю у дітей із сімей, де є проблема зловживання алкоголем (експериментальна група)

Із наведених діаграм ми бачимо, що, і в сім'ях, де є проблема зловживання алкоголем (експериментальна група), і в звичайних сім'ях (контрольна група) діти (як хлопчики так і дівчатка) найчастіше мають спроби вживання пива (рис.3, рис.4). Що ще раз підтверджує вплив реклами через засоби масової інформації. Відмінності між цими групами проявляються щодо спроб вживання горілки, що у контрольній групі не фіксується, а в експериментальній групі виявляється (рис.3).

Встановлено також взаємозв'язок властивостей особистості і шкільної тривожності дітей молодшого шкільного і молодшого підліткового віку з різними аспектами установки на вживання алкоголю (установкою, що відображає уявлення про шкідливість (нешкідливість) алкоголю і поведінкову готовність до вживання; установкою на позитивні емоції від вживання алкоголю в різних ситуаціях алкоголізації).

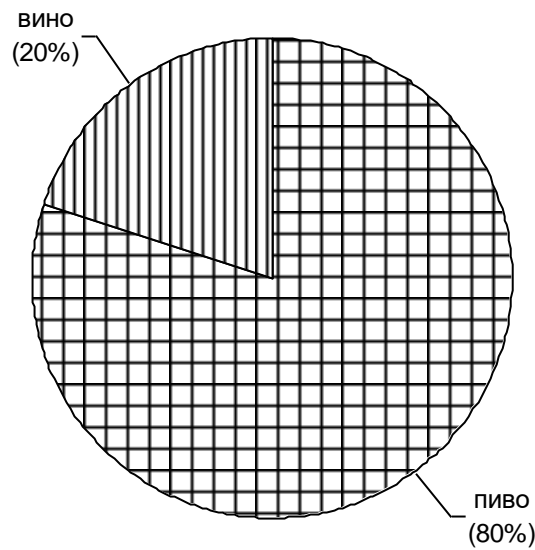

Рис. 4. Структура спроб вживання алкоголю у дітей із звичайних сімей (контрольна група)

Виявлені також взаємозв'язки властивостей особистості і установки, що відображає уявлення про шкідливість (нешкідливість) алкоголю і поведінкову готовність до вживання, тобто спроби, що відбулися, і передбачуване вживання алкоголю в майбутньому у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного та раннього підліткового віку.

Отже, на етапі молодшого шкільного віку зафіксований взаємозв'язок властивостей особистості і реалізації алкогольної поведінки (спроби алкогольних напоїв, що відбулися, і передбачуване вживання алкоголю в майбутньому). Показано, що такі негативні особистісні риси як імпульсивність, низький самоконтроль, сприяють спробам вживання алкоголю, зокрема, пива.

Взаємозв'язок властивостей особистості і установок, що відображають поведінкову готовність до вживання алкоголю, найяскравіше виявляється в експериментальній групі. Важливим чинником, що впливає на інтенсивність спроб вживати алкоголь і постає шкільна тривожність, причому у хлопчиків спроби алкоголю, що відбулися, пов'язані з такими властивостями особистості, як безпечність, збудливість; передбачуване вживання - низьким самоконтролем і низькою шкільною тривожністю, а у дівчаток - із емоційною нестійкістю і підвищеною шкільною тривожністю. Останні можуть слугувати джерелом початку алкоголізації як у хлопчиків так і у дівчаток із сімей, де є проблема зловживання алкоголем (експериментальна група).

Таким чином можна зробити припущення, що ранні спроби вживання алкоголю, і у хлопчиків, і у дівчаток з обох груп обумовлені негативними рисами особистості і переслідують мету задоволення цікавості, прагнення до нових відчуттів, ризику, отриманню задоволення. У молодшому підлітковому віці чинники алкоголізації хлопчиків залишаються тими самими, а для дівчаток намагання вживати алкоголь виявились такими, що є взаємопов'язаними з емоційними переживаннями, тривогою, неспокоєм, зниженим настроєм. Припускається, що фізіологічні і психологічні зміни, що супроводжують процес дорослішання у дівчаток з обох груп, можуть також провокувати спроби вживання алкоголю під впливом переживання емоційного дискомфорту.

Проте, можна стверджувати, що такі особистісні властивості, як домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику у дітей із обох груп, а також специфіка впливу оточення (сім'я, де є проблема зловживання алкоголем) у дітей із експериментальної групи можуть бути психологічними особливостями установки на вживання алкоголю.

У **висновках** підведено підсумки здійсненого дисертаційного дослідження, результати якого підтвердили висунуту основну гіпотезу, а також окреслено перспективи подальшої розробки проблеми. Узагальнення результатів дослідження дало підстави для таких висновків:

1. Теоретичний аналіз зарубіжних і вітчизняних психологічних теорій показав, що факторами ризику зловживання алкоголем учнями молодшого та раннього підліткового віку є тривожність, зниження вольового самоконтролю поведінки, схильність до ризику і домінування, а також порушення розвитку Я-концепції.

2. Встановлено, що складовими установки на вживання алкоголю є: поведінкова готовність до вживання (спроби, що відбулися, і передбачуване в майбутньому вживання алкоголю); установка, що зумовлена впливом оточуючих; установка на позитивні емоції від вживання алкоголю.

3. Установка на алкоголізацію залежить від ситуацій первинного залучення (батьками в сім'ях, де існує проблема зловживання алкоголем) і групового вживання (з однолітками або трохи старшими за віком дітьми).

4. Встановлено, що установка на позитивні емоції від вживання алкоголю у віці 8-9 років виникає як правило в ситуаціях первинного залучення (дорослими або більш старшими особами); у віці 11-12 років - в ситуації групового вживання алкоголю разом з однолітками.

5. Визначені типи особистості, що детермінують готовність до вживання алкоголю; зокрема, учні з вираженою домінантністю в спілкуванні, низьким самоконтролем поведінки і схильністю до ризику мають позитивні установки на вживання алкоголю в ситуаціях первинного залучення (дорослими або більш старшими особами); учні з високим рівнем тривожності мають

прогноз адиктивної поведінки.

6. Провідними рисами особистості учнів раннього підліткового віку, які сприяють ризику алкоголізації, є емоційна нестійкість, неврівноваженість і тривожність, зокрема шкільна; ці риси корелюють навіть із уявленнями про шкідливість тих чи інших різновидів алкоголю, зокрема, про шкідливість пива і вина; в той час, як низький самоконтроль поведінки, схильність до ризику – із уявленнями про нешкідливість пива, вина і навіть горілки.

7. У дівчаток 11-12 років вживання алкоголю спричинені емоційною нестабільністю і підвищеною шкільною тривожністю; висока шкільна тривожність є ризиком підвищення рівня установки на зміну емоцій за допомогою алкоголю, а низький самоконтроль поведінки, високий рівень домінантності і схильності до ризику підвищують рівень установки на позитивні емоції від вживання алкоголю в різних ситуаціях алкоголізації.

8. Учні молодшого шкільного віку, яким властиві такі риси, як домінантність в спілкуванні, низький самоконтроль поведінки і схильність до ризику, складають групу ризику первинного залучення до вживання алкоголю. Учні із такими рисами, як тривожність складають групу ризику виникнення адиктивної поведінки.

Перспективу подальшого дослідження проблеми установки особистості на вживання алкоголю ми вбачаємо в розробленні програми попередження виникнення установок на вживання алкоголю, яка охоплювала б всі вікові групи осіб шкільного віку.

Список опублікованих праць за темою дисертації

*Основні положення дисертації опубліковані у виданнях,
що входять до переліку ВАК:*

1. Луцина О.Л. Психологічне дослідження ранньої алкоголізації / О.Л. Луцина // Збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України / За ред.С.Д. Максименка. - Рівне, "Волинські обереги", 2000. - Т.ІІ, - Ч.2 – С. 208-212.
2. Христук О.Л. Самоактуалізація молодшої особи як альтернатива алкоголізації / О.Л. Христук // Збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України / За ред.С.Д. Максименка. – К. : Гнозис, 2004. -Т.VI. - Вип. 3. - С. 364-368.
3. Христук О. Л. Схильність до тривожності і депресії як фактор впливу на алкоголізацію молодшої особи / О.Л. Христук // Збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К. : Гнозис, 2004. - Т.VI. - Вип.6. – С. 392-396.

4. Христук О. Л. Соціально-психологічні особливості адиктивної поведінки молоді / О.Л. Христук // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред.С.Д. Максименка. - К. : Главник, 2005. - Том 4. –Вип.26. - С. 239-242.
5. Христук О.Л. Психологічна характеристика адикції як типу девіантної поведінки особистості / О.Л. Христук // Наукові записки Інституту психології ім.Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2007. – Вип.33. – С. 232-238.
6. Христук О.Л. Теоретичний аналіз психологічної теорії: особистість і вживання алкоголю / О.Л. Христук // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К. Логос, 2007.- Т.7.- Вип.13. – С. 301-305 с.
7. Христук О.Л. Психологічний аналіз функції установки у генезі адиктивної поведінки особистості / О.Л. Христук // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. - К. : Гнозіс, 2008. – Т. 10. – Ч.3. - С. 469-473.

*Також результати дослідження опубліковано
в матеріалах конференцій та семінарів:*

8. Луцина О.Л. Психологічний аналіз генезису ранньої алкоголізації молоді / О.Л. Луцина // Психологія Львівська і Варшавська : Вчора - Сьогодні - Завтра : матеріали Польсько-Української конференції. – Варшава : Варшавський університет, 2000. – С. 87.
9. Христук О.Л. Алкоголізація молоді як проблема сучасності / О.Л. Христук // Психологічні проблеми соціальної адаптації та правової реабілітації громадян : збірник тез круглого столу, 26 січня 2007року. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – С.100-101.
- 10.Христук О.Л. До питання профілактики адиктивної поведінки особистості / О.Л. Христук // Психологічні аспекти національної безпеки : тези міжнародної науково-практичної конференції. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. - С. 209-210.
- 11.Христук О.Л. Гуманістичні цілі і цінності освіти як основа профілактики адиктивної поведінки школярів / О.Л. Христук // Професійна психологія : реалії та перспективи розвитку : збірник матеріалів конференції / За заг. ред. проф. Ж.П.Вірної. – Луцьк : Волин.нац.ун-т ім. Лесі Українки, 2008. – С. 284- 286.
12. Христук О.Л. Профілактика адиктивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку / О.Л. Христук // Психологічні аспекти національної безпеки : тези Другої Міжнародної науково-практичної конференції. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. - С. 234-237.

АНОТАЦІЇ

Христук О.Л. Психологічні особливості установки учнів молодшого та раннього підліткового віку на вживання алкоголю. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України, Київ, 2009.

В дисертації теоретично обґрунтована і практично підтверджена гіпотеза про те, що існують два основні типи особистості, які є групами ризику різних форм вживання алкоголю.

В дослідженні обґрунтований комплексний підхід до вікових і психологічних властивостей особистості та установки на вживання алкоголю учнів молодшого та раннього підліткового віку. Уточнені поняття позитивної установки на вживання алкоголю і виокремлені такі її складові : поведінкова готовність до вживання; установка на зміну емоцій за допомогою алкоголю; установка на позитивні емоції від вживання алкоголю.

Показано, що учні з вираженою домінантністю в спілкуванні мають позитивні установки на вживання алкоголю в ситуаціях первинного залучення; учні з високим рівнем тривожності мають позитивні установки на вживання алкоголю в ситуації одноосібного систематичного залучення.

Визначено, що домінантність в спілкуванні пов'язана з установкою на позитивні емоції від вживання алкоголю; тривожність - з установкою на зміну емоцій за допомогою алкоголю.

Дослідження виявило, що характерними рисами особистості молодших підлітків, які сприяють алкоголізації є емоційна нестійкість, неврівноваженість, шкільна тривожність.

Ключові слова: адиктивна поведінка, позитивна установка на вживання алкоголю, вікова динаміка установки на вживання алкоголю, учні молодшого та раннього підліткового віку.

Христук О.Л. Психологические особенности установки учеников младшего и раннего подросткового возраста на употребление алкоголя. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. Институт психологии им. Г.С.Костюка АПН Украины, Киев, 2009.

В диссертации теоретически обоснована и практически подтверждена гипотеза о существовании двух типов личности как групп риска алкоголизации учеников младшего и раннего подросткового возраста.

В исследовании обоснован комплексный подход к возрастным и психологическим особенностям личности и установке на употребление алкоголя учениками младшего и раннего подросткового возраста. Уточнены понятия положительной установки на употребление алкоголя и определены такие ее составляющие: поведенческая готовность к употреблению; установка на изменение эмоций посредством алкоголя; установка на положительные эмоции от употребления алкоголя.

Показано, что ученики с выраженной доминантностью в общении имеют положительные установки на употребление алкоголя в ситуациях первичного приобщения (взрослыми или более старшими детьми); ученики с высоким уровнем тревожности имеют прогноз аддиктивного поведения.

Определено, что доминантность в общении связана с установкой на положительные эмоции от употребления алкоголя; тревожность – с установкой на изменение эмоций посредством алкоголя.

Показано, что установка на положительные эмоции от употребления алкоголя в возрасте 8-9 лет возникает обычно в ситуациях первичного приобщения (взрослыми или родителями в алкогольных семьях); в возрасте 11-12 лет – в ситуации группового употребления алкоголя вместе с ровесниками.

Высокий самоконтроль, эмоциональная устойчивость взаимосвязаны с представлениями о вредности слабоалкогольных напитков, а низкий самоконтроль, склонность к риску – с представлениями о безвредности слабоалкогольных и сильноалкогольных напитков.

Исследование показало, что характерными чертами личности младших подростков, которые способствуют алкоголизации есть эмоциональная неустойчивость, неуравновешенность, школьная тревожность.

Ученики младшего и раннего подросткового возраста, которым присущи такие черты, как доминантность в общении, низкий самоконтроль поведения и склонность к риску, принадлежат к группе риска первичного приобщения к употреблению алкоголя.

Профилактика случаев алкоголизации учеников младшего и раннего подросткового возраста, что принадлежат к первой группе типов личности (доминантность в общении, низкий самоконтроль поведения и склонность к риску), должно осуществляться путем формирования положительной системы ценностей и самоконтроля, навыков целеустремления. Для второй группы (тревожность) – эмоциональной устойчивости, навыков преодоления проблемных жизненных ситуаций.

Перспектива дальнейшего исследования проблемы установки личности на употребление алкоголя состоит в разработке программы предупреждения возникновения установок на употребление алкоголя, которая должна учитывать все возрастные группы детей школьного возраста.

Ключевые слова: аддиктивное поведение, положительная установка на употребление алкоголя, возрастная динамика установки на употребление алкоголя, ученики младшего и раннего подросткового возраста.

Khrystuk O.L. Psychological peculiarities of children's and teenager's studding at school attitude of taking alcohol.

Dissertation of getting scientific title of Candidate of science in psychology in speciality 19.00.07 – pedagogical and age psychology. G.S.Kostiuk Institute of Psychology at the Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Kiev, 2009.

Hypothesis that predictors of alcoholization pupils are two types of personality is theoretically argued and practically confirmed in dissertation. Existing those types of personality increase risk of taking alcohol.

Complex approach of age and psychological peculiarities of personality and children's and teenager's studding at school attitude of taking alcohol is lighted up in research.

Notions of the positive attitude toward tacking alcohol are specified, and selected such its components: behavioural readiness of tacking alcohol; attitude toward changing emotions after alcohol taking; attitude toward positive emotions after tacking alcohol.

It is shown, that pupils with disposition to dominant position in communication have positive attitudes toward alcohol tacking in primary involvement situation; pupils with high anxiety level have positive attitudes toward alcohol taking in individual systematic involvement situation.

It is defined, that a dominant position in communication is related to attitude toward positive emotions after tacking alcohol; anxiety is related to attitude toward emotional change after taking alcohol.

Research revealed that emotional instability, unbalanced state, school anxiety are personal characteristics of teenagers, which are instrumental in alcoholization.

Key words: additive behaviour, positive attitude of tacking alcohol, age dynamic of attitude of tacking alcohol, teenagers studding at school, children studding at school.